

Posudek oponenta disertační práce Tomáše Mikulky

“Tři starobylé staroslověnské homilie”

předkládané v roce 2021 v Ústavu východoevropských studií

I. Stručná charakteristika práce

Jádrem předkládané disertační práce je edice a komplexní rozbor tří staroslověnských homilií na pevné svátky církevního roku (Narození Páně „Nat“, Křest Páně „Bapt“ a Zvěstování Páně „Anunt“), jejichž cizojazyčná předloha není známa. Při lexikální a morfosyntaktické analýze si autor všímá zejména několika již dříve různými badateli zjištěných jazykových prvků (např. grecismů, kompozit, ustálených slovních spojení či způsobů vyjádření posesivity, použití participií, infinitivu, vztažných vět apod.), jejichž výskyt může pomoci na základě jazykové charakteristiky určit poměr zkoumaných homilií k jiným známým staroslověnským textům a nepřímo přispět k odhadu doby a místa vzniku textu, eventuálně i jeho atribuce. Kromě jazykového rozboru byla v práci provedena i velmi cenná a v rámci výzkumu staroslověnských textů značně obohacující analýza obsahová ve smyslu popisu výstavby textu (podle dělení na jednotlivé obsahově-výstavbové části homilií), vyhledání a komentování biblických citátů a aluzí na biblický text stejně jako i citátů z patristických děl a aluzí na ně. K obsahové analýze se řadí i výklad některých reálií z homilie Bapt a analýza chronologických údajů z homilie Anunt. Tyto rozборы jsou doplněny stručným úvodem do problematiky doloženosti a zkoumání staroslověnských homiletických textů nejstaršího období a zároveň i rozsáhlým závěrem. Vedle jazykové analýzy i rozbor způsobu výstavby, obsahu homilií a způsobu citování biblických, patristických (převážně z děl Řehoře Naziánského, Dionýsia Areopagity) či apokryfních (protoevangelium Jakubovo) textů umožnil autorovi v závěrečné syntéze srovnat tři zkoumané homilie s několika dalšími homiletickými texty a přinést tak nové poznatky do výzkumu staroslověnských textů tohoto druhu. Cennou součástí disertační práce je zejména kritická edice textu všech tří homilií s popisem rukopisného dochování, doplněná o indexy citátů z Bible a patristické literatury.

II. Stručné celkové zhodnocení práce

Celková úroveň práce ve všech jejích aspektech je vysoká. Je metodologicky jasná, logicky uspořádaná a přehledná. Kritická edice všech tří homiletických textů je vypracována pečlivě jak co do přepisu základního textu, tak i co do zachycení růzností. Velmi cenné je systematické vyznačení citátů z Bible i patristické literatury, včetně vypracování příslušných rejstříků a zohlednění citovaných textů při lexikálním, morfosyntaktickém a v případě citátů i translátologickém rozboru homilií. Některé interpretace jazykových elementů by sice bylo možné lépe a přesněji propracovat, avšak jako celek jsou přijatelné a působí logicky. Podobně by bylo třeba upravit některé používané termíny a způsob citace památek, stejně jako místy i samotný text po jeho jazykové a stylistické stránce. To jsou však záležitosti snadno opravitelné, které, dle mého názoru, hodnotu práce a její přínos nijak nesnižují.

III. Podrobné zhodnocení práce a jejích jednotlivých aspektů

1. *Struktura argumentace.*

Práce má jasnou strukturu a je logicky členěna do větších číslovaných celků, což umožňuje vynikající orientaci v rozsáhlém textu. Po úvodním oddílu (1) následuje postupně rozbor každé ze tří homilií (oddíly 2, 3, 4), celé pojednání uzavírá obširný závěr (5). Krom toho jsou kapitoly analyzující text homilií (2, 3, 4) vždy stejně strukturovány (podkapitola 1 - shrnutí dosavadního bádání, 2 - rukopisné dochování, 3 - struktura homilie atd.), což velmi napomáhá přehlednosti celé práce. Fakta zjištěná v jednotlivých podkapitolách pak tvoří základ pro závěry vyslovené v kapitole 5.

2. *Formální úroveň práce*

Po formální stránce nemám k práci žádné připomínky – práce je přehledná, graficky dobře vyvedená, v případě potřeby používá autor uspořádání do tabulek a velmi účelně využívá i poznámek pod čarou. Jazyková úroveň práce je velmi dobrá, občas se objeví nedůslednost nebo nějaké vypuštění, které vede k nejednoznačnostem při čtení textu, např. při výčtu syntaktických zvláštností v pasáži „vyjadřováním činitele pasivního děje“ (s. 34) mohlo vypadnout „pomocí vazby *отъ* s genitivem“ anebo snad bylo myšleno „způsobem vyjadřování činitele pasivního děje“. Zřejmě v důsledku přepracovávání textu ojedinele dochází k vyšinutí z vazby či vypuštění spojky, např.: „Kromě toho, homilie Nat, Bapť a Anunt, byly napsány slovansky, je důležitá jejich závislost na byzantském prostředí a řecky psaných pramenech.“ (s. 377). Podobně jistě došlo k duplicitnímu výskytu slovesa („je v současné době je známo“ - s. 41) aj. Vzhledem k rozsahu práce je však takových míst velmi málo stejně jako i překlepů v češtině a ojedinele i ve staroslovenštině (incipit: *нѣинѣ много нестьства обѣтъшанию обновлению приходитъ...* – v překladu: „Nyní přichází obnovení mé zestárlé přirozenosti“ (s. 39), kde má být evidentně litera „v“ místo podtrženého „b“). Podobným způsobem zřejmě došlo při přestylizovávání výkladu k nepatřičnému zařazení „Besěd Řehoře Velikého na evangelia“ do odstavce, kde se hovoří o překladech z řečtiny, konkrétně o překladu „Evangelia s poučnými komentáři“ (s. 35).

Diskutabilní je v některých případech způsob počesťování vlastních jmen a odborných termínů. Autor například důsledně užívá podobu Jan Exarch (s. 37 a dále), která by měla být spíše Jan Exarcha podle přejímky obecného jména resp. titulu „exarcha“ podobně jako třeba „tetrarcha“. Při překládání či počesťování dalších názvů či termínů zejména z ruštiny či bulharštiny by bylo vhodnější: např. místo „rukopis Chludovské sbírky“ (s. 41) napsat podle českých zvyklostí „rukopis Chludovovy sbírky“; místo rusismu „ustav“ a „poluustav“ (s. 42) použít český termín „unciála“ a „polounciála“; podobně „dometafrastovské mineje ke čtení“ (s. 378) přeložit jako „předmetafrastovské neliturgické mineje“. V některých případech se užívá nepřeložených termínů bez zvláštního označení (třeba pomocí kurzívy či uvozovek) anebo aspoň příslušného výkladu, který by mohl být v poznámce pod čarou, a mohou tak v textu působit poměrně nejasně, např. termín „služebník“ („vyskytuje se ... v překladu služebníku za řecké...“ - s. 58). Další možností by bylo užití termínu, který je v češtině pro tento typ knih obvyklejší, např. „rituál“ s označením, že jde o termín.

Vzhledem k tomu, že jde o práci, která se dotýká nejméně dvou velmi specifických vědních oblastí, teologie a paleoslovenistiky, a může tedy mít i čtenáře jednoho nebo druhého vědeckého zaměření, by bylo vhodné důsledně nějakým způsobem (třeba typograficky)

vyznačit termíny a názvy specifické pro jednu či druhou oblast (např. Filioque), stejně jako i názvy v daném oboru obecně známých děl (např. „v knize Климент Епископ Словенский“ - s. 40). Při zmínkách o často citovaných dílech či rukopisech autor používá zkratky pro pojmenování jednotlivých textů či rukopisů důsledně, zkratky jsou i přehledně uvedeny na začátku práce (str. 13). Čtenářsky poměrně nepohodlné je však odkazování na zkratky rukopisů a biblických knih „podle SJS“, neboť by čtenář s těmito zkratkami běžně neobeznámený musel nejdříve vyhledat v úvodním díle *Slovníku jazyka staroslověnského* seznam zkratk památek, rukopisů a biblických knih. Myslím, že by bylo vhodnější zkratky prostě rozepsat v seznamu a navíc je dodávat i při první zmínce (jako např. Supraslský sborník, který je na str. 32 zmíněn celým názvem, dále už jen ve zkratce Supr). Sjednotit by se mělo pojmenování i některých jiných rukopisů, např. tzv. Clozova homiliáře (zmiňován spíše většinou tak, jak je to zvykem běžně v profesní mluvě: Clozian, nebo jen skloňovanou zkratkou Cloz, jindy je to hybridní „rukopis Clozianus“ či „homiliář Clozianus“) a navrhovala bych jako základní tento počeštěný název s uvedením zkratky podle SJS při první zmínce. V případě této památky je zkratka sice za plným názvem uvedena na str. 33 („homiliář Clozianus (dále Cloz)“), nicméně je to až při několikaté zmínce. Podobně by bylo vhodné při odkazování na staroslověnské (případně i latinské a řecké) památky, které nejsou mezi zdroji pro excerpci SJS, dodávat alespoň odkaz na některou z jejich edic.

3. Práce s prameny či s materiálem

Edice textů vychází ze všech známých rukopisů, čímž je možnost využití pramenů zcela vyčerpána, a i v analytické části práce autor zohledňuje většinu relevantní existující sekundární literatury k danému tématu. Je třeba zvláště vyzdvihnout systematičnost a důslednost při dohledávání cizojazyčných předloh patristických citátů, citování latinských a řeckých středověkých textů, které pomáhají osvětlit situaci v předpokládané době vzniku zkoumaných staroslověnských homilií. Srovnání s dalšími staroslověnskými homiletickými skladbami je provedeno důkladně a erudovaně, aniž by autor vynášel ukvapené či zkratkovité závěry.

V rámci lexikální analýzy je třeba pochválit důkladný rozbor významu mnoha jinde nedoložených, zřídka doložených anebo jinak specifických slov a jejich významů (např. teologických pojmů jako ЧЕТВЕРООБРАЗЬНЪ (s. 56-57), ПАКЪИПОРОЖДЕНИЕ (s. 57-60) aj.) a autorovu heuristickou práci s literaturou širokého žánrového spektra při odhalování pravděpodobné sémantiky těchto lexémů. Tak na příklad při zjišťování nejpravděpodobnějšího významu lexému КРЪСНИНА (s. 62-63) dochází na základě Geminova spisu *Elementa astronomiae* k velmi pravděpodobnému závěru, že v daném textu jde o „obratník“. Proto je většina analýz tohoto druhu i cenným přínosem pro výzkum staroslověnské lexikologie.

Naopak poněkud zavádějící je hodnocení slovní zásoby pomocí označení „starší-mladší“ lexém (např. s. 76-77 a dále), kteréžto je sice při zkoumání v památkách použité staroslověnské slovní zásoby tradiční, stále častěji se však ukazuje, že i zavádějící (problematiku hodnotí více autorů, např. J. Miltenov). Je třeba si totiž uvědomit, že nejstarší staroslověnské rukopisy jsou z 10. - 11. stol. a pouze předpokládáme, že obsahují původní slovní zásobu z 9. stol. – oproti tomu máme na příklad tzv. přěslavismy (také někdy označovány jako „mladší“ lexikální vrstva), pro jejichž uplatnění počítáme s obdobím kolem konce 9., zač. 10. stol. a rukopisné doložení je opět až od 11. stol. Máme i další „mladší ekvivalenty“ – ale ty jsou mnohdy z rukopisů 12. - 13. stol. (např. žaltáře první redakce Pogodinův z 12. stol. a Boloňský z 13. stol., které mají mnoho různočtení proti nejstaršímu žaltáři Sinajskému a jsou to jen asi o 100

let mladší rukopisy) – tedy soudě podle tohoto chronologického dělení může „archaickou slovní zásobu“ vykazovat jakákoli homiletická skladba vzniklá do poloviny 12. stol. Navíc je tu otázka, zda jde o varianty časové (výše zmíněný problém určení doby) nebo třeba nářeční, což by mohl být případ lexémů *островъ* a *стокъ* (s. 44, 142), či uzuální v určitém typu textů, což by se mohlo týkat třeba výrazu *родъ* v apoštolním textu a *кѣтъство* (s. 77 aj.) v textech Supraslského sborníku a Jana Exarchy za řecké *φύσις*. Vždyť mezi dobou vzniku překladu evangelia (a spíše evangeliáře), žaltáře a apoštola (spíše apoštoláře) na jedné straně a děl J. Exarchy na straně druhé mohlo uplynout maximálně 60 let. Zajímavým závěrem lexikálního rozboru je konstatování, že slovní zásoba zkoumaných homilií je v případě existujících staroslověnských synonymních výrazů bližší novozákonním překladům (evangelium, apoštol) než starozákonním (žaltář, parimejník), např. *покомъникъ* (Nat142a22 a v apoštolu: Hb2:10, 12:2) oproti *кънасъ* (v parimejníku: Nu24:17) za řecké *ἀρχήγος* (s. 91) aj. Autor nakonec velmi reálně hodnotí slovní zásobu zkoumaných homilií ve srovnání s dalšími žánrově a dobově srovnatelnými staroslověnskými skladbami a správně konstatuje jistou lexikální blízkost zejména s některými homiliemi z Clozova sborníku.

Drobnou výtku by si zasloužily některé nepřesné formulace při výkladu jazykových postupů a způsobů užití lingvistické terminologie např. v pasáži: „Při tvoření lexému z adj. *пространньнъ* se uplatnily běžné slovtvorné zásady jako odvození komparativu adverbia a sufixace pomocí předpony *вель-*“ (s.60) je hned několik problematických míst; jednak lze jen stěží označit tvoření komparativu adverbia za přímé odvozování z adjektiva, jednak nelze hovořit o sufixaci pomocí předpony – je možné použít odvozování, přidání předpony, prefixaci apod. Rovněž chápání prefigovaných lexémů jako kompozit je poněkud problematické – to by bylo snad podmíněčně možné přijmout v případě příslovecné spřežky vzniklé z předložkového pádu, nikoli však v případě substantiva (např. *надъсцьвръшениѣ* - s. 61; *прѣмъждрость, прѣваба* - s. 328) či adjektiva (např. *прѣблагъ, прѣмьногъ, прѣмъдръ, всемогъи* - s. 328). Toto pojetí má zřejmě v důsledku i vliv na souhrnné údaje, např. o množství kompozit v Nat či Anunt (s. 83, s. 329).

4. *Vlastní přínos*

Práce je v mnoha ohledech velmi inovativní a vnáší do výzkumu nejstarších staroslověnských homiletických textů mnoho nových prvků. Velmi cenná je kombinace filologického přístupu k analýze textu zkoumaných homilií s náhledem teologickým a částečně i prakticko-pastorálním. Právě tento úhel pohledu umožnil autorovi chápat a rozebrat výstavbu homilií, jejichž atribuce ani místo vytvoření není známo, na jednotlivé obsahové části, určit citované úryvky či jejich parafráze z biblických a patristických textů a tím i značně obohatit zkoumání staroslověnského textu o hodnocení překladatelských strategií i přímých překladových ekvivalentů. Krom toho mohl dobře srovnat stavbu homilií, správně určit jejich příslušnost k tvorbě vycházející z byzantské tradice a posoudit typologické vztahy s nejstaršími staroslověnskými homiletickými skladbami.

Z čistě filologického hlediska pak práce výrazně přispěla k popisu syntaktických a morfologických jevů ve staroslověnských nebiblických textech, stejně jako i k zachycení a zejména sémantickému výkladu vzácných staroslověnských lexémů. Právě při stanovení významu některých slov prokázal autor disertace důvtip, důslednost a znalost problematiky.

IV. Dotazy k obhajobě

V rámci lexikální analýzy bylo zjištěno, že v případě některých synonymních dvojic staroslověnských výrazů mají homilie tendenci používat slovní zásobu shodnou s textem evangelií a apoštola, zatímco v parimejníku a žaltáři nacházíme druhý výraz z dvojice (např. citovaná dvojice *поконьникъ - кънась*). Myslím, že by bylo smysluplné zahrnout do hodnocení těchto dvojic výrazů i to, zda se daný výraz nachází v evangeliární či apoštolární části. Pokud by totiž šlo o lexémy z aprakosní části, pak by byla větší možnost, že patřily k prvotnímu překladu (nejdříve byl přeložen evangeliář a apoštolář, později doplněn překlad do zkompletování knih) a tedy i k slovní zásobě překladatelů knih cyrilometodějské misie. Pokud by byly lexémy v textech doplňujících do celku knihy, pak by to svědčilo spíše o tom, že lexémy patří k slovní zásobě překladatelů doplňkových částí. Jak by tedy vypadala analýza zjištěných dvojic výrazů v tomto světle?

V. Závěr

Cílem disertační práce bylo zpracování kritické edice tří staroslověnských homilií a provedení jejich jazykového a obsahového rozboru, jejichž výsledek by posloužil autorovi jako podklad pro srovnání s jinými staroslověnskými homiletickými texty, což by mohlo pomoci zodpovědět otázku doby vzniku homilií, případně jejich atribuce a snad i jejich možné příslušnosti k předpokládanému nejstaršímu staroslověnskému homiliáři. Přes některé dílčí a v rámci předkládaného celku této rozsáhlé disertační práce zanedbatelné nedostatky jde o práci velmi zdařilou, která je jak po stránce metodologické, tak i co do způsobu práce s prameny a sekundární literaturou na velmi vysoké úrovni a rozhodně dosáhla stanoveného cíle výzkumu. Práce tedy beze zbytku splňuje požadavky kladené na disertační práci, a proto ji doporučuji k obhajobě a předběžně ji klasifikuji jako *prospěl*.

